Qabul qilindi: 19-oktabr 2026-yil • Ma’qullandi: 26-oktabr 2026-yil • Nashr qilindi: 05-noyabr 2026-yil

SHARQ FALSAFIY TAFAKKURI VA MUMTOZ ADABIYOTDA TO‘RT UNSUR HAQIDAGI QARASHLARNING NAZARIY ASOSLARI

Homidova Hayotiy Xoldorovna

Osiyo Texnologiyalar Universiteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sharq falsafiy tafakkuri va mumtoz adabiyotda to‘rt unsur — olov, suv, havo va tuproq haqidagi qarashlarning shakllanishi, nazariy-falsafiy asoslari hamda badiiy talqin xususiyatlari tadqiq etiladi. Shuningdek, qadimgi yunon falsafasida shakllangan unsur nazariyasining Sharq ilmiy tafakkuriga ta’siri, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino singari mutafakkirlarning tabiatshunoslik va falsafiy qarashlari, tasavvuf ta’limotida unsurlarning ramziy mohiyati tahlil qilinadi. To‘rt unsur konsepsiyasining mumtoz Sharq adabiyotidagi poetik vazifalari hamda Alisher Navoiy ijodini o‘rganishdagi nazariy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: to‘rt unsur, anasiri arba’a, Sharq falsafasi, mumtoz adabiyot, tabiat falsafasi, tasavvuf, olov, suv, havo, tuproq, ramz, timsol, Alisher Navoiy.

Аннотация. В данной статье исследуются формирование, теоретико-философские основы и особенности художественной интерпретации представлений о четырёх стихиях — огне, воде, воздухе и земле — в восточной философской мысли и классической литературе. Также анализируется влияние теории четырёх стихий, сформировавшейся в античной греческой философии, на научную мысль Востока, естественно-научные и философские взгляды таких мыслителей, как Абу Наср аль-Фараби и Абу Али ибн Сина, а также символическая сущность стихий в суфийском учении. Раскрываются поэтические функции концепции четырёх стихий в классической восточной литературе и её теоретическое значение для изучения творчества Алишера Навои.

Ключевые слова: четыре стихии, анасири арбаа, восточная философия, классическая литература, философия природы, суфизм, огонь, вода, воздух, земля, символ, образ, Алишер Навои.

Abstract. This article examines the formation, theoretical and philosophical foundations, and artistic interpretation of the four elements—fire, water, air, and earth—in Eastern philosophical thought and classical literature. It also analyzes the influence of the theory of the four elements, which originated in ancient Greek philosophy, on Eastern scientific thought; the natural-philosophical views of such prominent thinkers as Abu Nasr al-Farabi and Abu Ali ibn Sina; and the symbolic significance of the elements in Sufi teachings. Furthermore, the article explores the poetic functions of the four-element concept in classical Eastern literature and its theoretical significance for the study of Alisher Navoi’s literary works.

Keywords: four elements, anasiri arba’a, Eastern philosophy, classical literature, philosophy of nature, Sufism, fire, water, air, earth, symbol, imagery, Alisher Navoi.

Insoniyat tafakkuri tarixida olamning paydo bo‘lishi, borliqning tuzilishi, tabiat hodisalarining mohiyati va insonning koinotdagi o‘rni masalalari qadimdan falsafiy mushohada markazida bo‘lib kelgan. Ushbu masalalarni anglash jarayonida shakllangan muhim nazariyalardan biri to‘rt unsur haqidagi ta’limotdir. Mazkur ta’limotga ko‘ra, moddiy olamning asosini olov, suv, havo va tuproq tashkil etadi. Sharq ilmiy-falsafiy manbalarida bu to‘rtlik ko‘pincha anasiri arba’a (to‘rt unsur) atamasi bilan ifodalanadi. To‘rt unsur haqidagi qarashlar nafaqat tabiatshunoslik va falsafa, balki adabiyot, tasavvuf, axloqshunoslik hamda estetik tafakkur taraqqiyotida ham muhim o‘rin egallagan. Ayniqsa, mumtoz Sharq adabiyotida ushbu unsurlar oddiy tabiat hodisalari sifatida emas, balki inson ruhiyati, ishq, hayot, o‘lim, poklanish, ma’rifat va komillik kabi tushunchalarni ifodalovchi ramziy obrazlar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan to‘rt unsur konsepsiyasining falsafiy asoslarini o‘rganish Alisher Navoiy ijodidagi tabiat, inson va borliq munosabatlarini, shuningdek, shoirning badiiy tafakkurida shakllangan ramziy-majoziy qatlamlarni anglash uchun muhim nazariy zamin yaratadi.

To‘rt unsur haqidagi ta’limotning nazariy ildizlari qadimgi yunon falsafasiga borib taqaladi. Xususan, Empedokl (miloddan avvalgi V asr) olamning asosini to‘rtta tub mohiyat — olov, suv, havo va tuproq tashkil etishi haqidagi fikrni ilgari surgan. Uning qarashlarida ushbu unsurlar o‘zgarmas asoslar bo‘lib, borliqdagi turli narsalar ularning o‘zaro qo‘shilishi va ajralishi natijasida yuzaga keladi. [1]

Empedokl ta’limotida to‘rt unsur mustaqil mavjudlik asoslari sifatida talqin qilinadi. Ularning o‘zaro munosabatini esa ikki qarama-qarshi kuch — Muhabbat va Nizo boshqaradi. Muhabbat unsurlarni birlashtirsa, Nizo ularni ajratadi. Shu tariqa qadimgi yunon falsafasida borliqning yaxlitligi va o‘zgaruvchanligini tushuntirishga qaratilgan nazariy qarash shakllangan. Keyinchalik Aristotel o‘zining tabiat falsafasida to‘rt unsur ta’limotini rivojlantirdi. Uning fikricha, olov, havo, suv va tuproq ikki juft asosiy sifat — issiq va sovuq, quruq va ho‘lning turli birikmalaridan tarkib topadi. Masalan, olov issiq va quruq, havo issiq va ho‘l, suv sovuq va ho‘l, tuproq esa sovuq va quruq sifatlar bilan tavsiflanadi. [2] Aristotelning mazkur qarashlari keyingi asrlarda Sharq falsafasi va tabiatshunosligi rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, yunon ilmiy merosining arab tiliga tarjima qilinishi natijasida to‘rt unsur nazariyasi musulmon Sharqida keng muhokama qilina boshladi. Shuni ta’kidlash kerakki, qadimgi yunon falsafasidagi to‘rt unsur nazariyasi bilan Sharq mutafakkirlari qarashlari aynan bir xil emas. Sharq olimlari ushbu nazariyani o‘zlarining tabiiy-ilmiy kuzatishlari, metafizik qarashlari va diniy-falsafiy tasavvurlari asosida qayta ishlab, rivojlantirganlar.

Sharq falsafiy tafakkurida to‘rt unsur haqidagi ta’limot qadimgi yunon falsafiy merosining oddiy takrori sifatida emas, balki mustaqil ilmiy va nazariy qarashlar asosida rivojlandi. Xususan, IX–XI asrlarda musulmon Sharqida falsafa, mantiq, tabiatshunoslik, tibbiyot va astronomiya fanlarining taraqqiy etishi natijasida unsurlar masalasi keng ilmiy tadqiqot mavzusiga aylandi. Bu jarayonda Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy kabi mutafakkirlarning ilmiy merosi alohida ahamiyat kasb etadi. Abu Nasr Forobiy falsafiy qarashlarida mavjudotlarning kelib chiqishi, moddiy olamning tuzilishi va sababiyat munosabatlari muhim o‘rin tutadi. Uning borliq haqidagi qarashlarida moddiy

olamning shakllanishi muayyan sabablar va bosqichlar bilan bog‘liq holda izohlanadi. Forobiy qarashlarida tabiat hodisalarini aqliy bilish, ularning sabablarini aniqlash va olamning yaxlitligini anglash masalalari ustuvorlik qiladi. [3]

Abu Ali ibn Sino esa to‘rt unsur ta’limotini yanada tizimli ravishda yoritgan mutafakkirlardan biridir. Uning «Kitob ash-shifo» asarining tabiatshunoslikka oid qismlarida jism, modda, harakat, o‘zgarish va tabiiy unsurlar masalalari ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Ibn Sino nazarida olov, havo, suv va tuproq sodda jismlar bo‘lib, murakkab jismlarning tarkib topishida muhim asos vazifasini bajaradi. [4]

Ibn Sinoning tabiat falsafasida to‘rt unsur o‘ziga xos tabiiy xususiyatlarga ega bo‘lgan moddiy asoslar sifatida izohlanadi. Ularning o‘zaro ta’siri va birikishi natijasida murakkab jismlar vujudga keladi. Mazkur yondashuvda unsurlar borliqning moddiy tuzilishini anglashga xizmat qiluvchi nazariy tushunchalar sifatida namoyon bo‘ladi. Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosida esa tabiat hodisalarini kuzatish, tajriba va qiyosiy tahlil asosida o‘rganish muhim o‘rin tutadi. Uning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» hamda «Hindiston» asarlarida turli xalqlarning olam, tabiat va mavjudotlar haqidagi tasavvurlari qiyosiy jihatdan yoritiladi. [5]Beruniyning ilmiy yondashuvi to‘rt unsur haqidagi qarashlarni tarixiy va madaniy nuqtayi nazardan anglash uchun ham muhimdir. Demak, Sharq mutafakkirlari ijodida to‘rt unsur nazariyasi ikki muhim yo‘nalishda rivojlangan: birinchisi, unsurlarning moddiy olamdagi tabiiy-fizik mohiyatini aniqlash; ikkinchisi, ularning borliqning yaxlit tuzilishidagi o‘rnini falsafiy jihatdan izohlash. Ana shu ikki yo‘nalish keyinchalik mumtoz adabiyotda mazkur tushunchalarning ramziy va majoziy mazmun kasb etishiga ham zamin yaratdi.

Sharq mumtoz adabiyotida to‘rt unsur talqinining o‘ziga xos xususiyatlarini anglashda tasavvuf ta’limotining o‘rnini alohida ta’kidlash lozim. Tasavvufiy tafakkurda inson, tabiat va ilohiy borliq o‘rtasidagi munosabatlar chuqur ramziy ma’nolar orqali ifodalanadi. Shu sababli moddiy olamning asoslari sifatida qaralgan to‘rt unsur adabiy va tasavvufiy tafakkurda turli majoziy mazmunlarni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘lgan. Tasavvufiy qarashlarda insonning moddiy tabiati bilan ruhiy mohiyati o‘rtasidagi munosabat muhim

masalalardan biri hisoblanadi. Insonning jismi moddiy olamga mansub bo‘lsa, uning ruhiy kamoloti ma’naviy yuksalish, nafsni tarbiyalash va ilohiy haqiqatni anglash bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. To‘rt unsur ana shu moddiy va ma’naviy munosabatlarni ifodalashda ramziy vosita sifatida qo‘llanadi. Biroq ularning ramziy ma’nolari barcha mumtoz asarlarda bir xil emas. Muallifning badiiy maqsadi, tasavvufiy qarashlari va asarning mazmuniga qarab unsurlar turlicha ma’no kasb etishi mumkin. Tuproq ko‘pincha insonning moddiy tabiati, foniylik, kamtarlik, sabr va hayotning ibtidosi bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Mumtoz she’riyatda tuproq obrazi insonning yaratilish mohiyatini, uning dunyoviy hayotdagi o‘rnini va oxir-oqibat tuproqqa qaytishini eslatadi. Shu bilan birga, tuproq kamtarlik va tavozelik timsoli sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Olov mumtoz adabiyotda ishq, ehtiros, iztirob, ruhiy poklanish va ilohiy muhabbatning kuchli ifodasi hisoblanadi. Ayniqsa, ishqiy-tasavvufiy she’riyatda olov obrazi oshiq qalbida alangalanayotgan muhabbatni tasvirlashda qo‘llanadi. Olovning kuydirish xususiyati insonning nafsiy istaklardan xalos bo‘lishi, ruhiy sinovlardan o‘tishi va ma’naviy kamolotga intilishi bilan bog‘lanadi. Suv hayot, poklik, rahmat, ma’rifat va tiriklik ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Mumtoz adabiyotda suv obrazi ko‘pincha inson qalbining poklanishi, ilm va ma’rifatning hayotbaxsh xususiyati bilan uyg‘unlashadi. Buloq, daryo, chashma va ummon kabi obrazlar ham suv unsurining badiiy imkoniyatlarini kengaytiradi. Havo esa nafas, hayot, ruhiy harakat, erkinlik va beqarorlik bilan bog‘liq ma’nolarda qo‘llanishi mumkin. Havo unsuri insonning tirikligi, nafas olishi va borliq bilan uzviy aloqasini ifodalashga xizmat qiladi. Mumtoz adabiyotda sabo, nasim, shamol va yel obrazlari havo unsurining turli poetik ko‘rinishlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, tasavvufiy-badiiy tafakkurda to‘rt unsur moddiy borliqning tarkibiy qismlari bo‘lish bilan birga, insonning ichki olami va ruhiy kechinmalarini ifodalovchi poetik timsollarga ham aylangan.

To‘rt unsur haqidagi falsafiy qarashlarning mumtoz adabiyotga kirib kelishi Sharq she’riyatida tabiat va inson munosabatlarini tasvirlashning yangi badiiy imkoniyatlarini yuzaga keltirdi. Mumtoz adabiyot namoyandalari olov, suv, havo va tuproq obrazlaridan

foydalanib, olamning yaratilishi, insonning hayotiy mohiyati, ishq, hijron, visol, foniylik va boqiylik kabi masalalarni badiiy ifodalaganlar. Fors-tojik mumtoz adabiyotida Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Farididdin Attor va Jaloliddin Rumiy ijodida tabiat, borliq va inson ruhiyati o‘rtasidagi aloqalar turli poetik vositalar orqali yoritilgan. Xususan, Attor va Rumiy asarlarida olov, suv, tuproq va shamol kabi obrazlar ruhiy-ma’naviy mazmun bilan boyitilgan. [6]

Mumtoz adabiyotda to‘rt unsurga murojaat qilishning muhim jihati shundaki, shoirlar tabiat hodisalarini tasvirlash bilan cheklanmay, ularning ortida yashiringan falsafiy mazmunni ochishga intilganlar. Masalan, olov faqat yonish hodisasini emas, balki ishqning kuydiruvchi qudratini; suv faqat tiriklik manbaini emas, balki ma’rifat va poklikni; tuproq moddiylik va foniylikni; havo esa hayot nafasi va ruhiy harakatni ifodalashi mumkin. Shuningdek, to‘rt unsur obrazlari mumtoz adabiyotda tazod, tashbeh, istiora, talmeh va ramziy ifoda vositalari bilan uyg‘unlashgan. Unsurlarning qarama-qarshi yoki o‘zaro mutanosib xususiyatlari orqali shoirlar badiiy ziddiyatlar yaratganlar. Masalan, olov va suv o‘rtasidagi qarama-qarshilik ishq va osoyishtalik, iztirob va taskin, ehtiros va sokinlik munosabatlarini ifodalashda qo‘llanishi mumkin. Bu jihatdan to‘rt unsur konsepsiyasi mumtoz adabiyotning faqat mavzuviy qatlamini emas, balki obrazlar tizimi va poetik tafakkurini ham belgilovchi muhim nazariy omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Sharq falsafasi va mumtoz adabiyotda shakllangan to‘rt unsur haqidagi qarashlar Alisher Navoiy ijodidagi badiiy-falsafiy mazmunni tadqiq etishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Navoiy o‘z asarlarida olam va odam munosabatlari, tabiat hodisalari, insonning yaratilishi, ruhiy olami, ma’naviy kamoloti va borliqning mohiyatini yoritishda Sharq falsafiy tafakkurining boy an’analariga tayanadi. Shoir ijodida tabiat unsurlari turli poetik vazifalarni bajaradi. Ular orqali insonning ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari, muhabbat tuyg‘usi va ma’naviy intilishlari ifodalanadi. Ayniqsa, Navoiy dostonlarida olamning yaratilishi, insonning moddiy va ruhiy mohiyati, tabiat va jamiyat munosabatlari falsafiy mushohada asosida yoritiladi. Alisher Navoiyning «Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab’ai sayyor», «Saddi Iskandariy», shuningdek, «Lison ut-

tayr» kabi asarlarida tabiat obrazlari va falsafiy qarashlarni o‘rganish to‘rt unsur konsepsiyasining badiiy ifodasini aniqlash imkonini beradi. Uni falsafiy, tasavvufiy va poetik qatlamlar birligi asosida tadqiq etish zarur. Bunday yondashuv shoirning borliq haqidagi qarashlari, inson konsepsiyasi va badiiy tafakkurining o‘ziga xos jihatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, to‘rt unsur haqidagi ta’limot Sharq falsafiy tafakkuri va mumtoz adabiyot taraqqiyotida muhim nazariy-estetik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Qadimgi yunon falsafasida shakllangan mazkur qarashlar Sharq mutafakkirlari tomonidan rivojlantirilib, borliqning moddiy asoslari, tabiat qonuniyatlari va inson mohiyatini anglashga xizmat qiluvchi falsafiy ta’limot darajasiga ko‘tarilgan. Xususan, Forobiy, Ibn Sino va Beruniy ilmiy merosida olamning tuzilishi, moddiy jismlarning xususiyatlari hamda tabiat hodisalarining o‘zaro munosabatlari keng yoritilgan. Ayniqsa, tasavvufiy tafakkur ta’sirida ushbu unsurlarning majoziy imkoniyatlari kengayib, ular insonning moddiy va ruhiy olami o‘rtasidagi munosabatlarni yorituvchi poetik vosita sifatida shakllangan. Mazkur nazariy qarashlar Alisher Navoiy ijodini o‘rganishda ham alohida ahamiyatga ega. Shoir asarlaridagi tabiat obrazlari, ramziy timsollar va falsafiy mushohadalar to‘rt unsur konsepsiyasining badiiy ifoda imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Navoiy ijodida unsurlar talqinini falsafiy, tasavvufiy va poetik jihatdan yaxlit holda tadqiq etish orqali uning borliq, inson va tabiat haqidagi qarashlarini yanada chuqurroq anglash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Empedocles. The Poem of Empedocles: A Text and Translation with an Introduction. – Toronto: University of Toronto Press, 2001.

2. Aristotle. On Generation and Corruption. Book II, Chapters 2–3.

3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

4. Ibn Sino. Kitob ash-shifo. Tabiatshunoslikka oid bo‘limlar: As-samo va-l-olam, Al-kavn va-l-fasod. (Unsur, modda va tabiiy o‘zgarishlar haqidagi qarashlar).

5. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent: Fan,

1968; Beruniy. Hindiston. – Toshkent: Fan, 1965.

6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.

